

ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՏԵՓԱՆԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԺՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԾՆՆԴՅԱՆ 120 և ՄԱՀՎԱՆ 60-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)



ասնիններորդ դարի երկրորդ կեսի հայ մանկավարժության ականավոր ներկայացուցիչներից է խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեն։ Նա հայտնի է որպես արևելահայերի իգական դպրոցների կազմակերպիչ, «Հայկական աշխարհ» հասարակական-մանկավարժական առաջադիմական թերթի և «Մանկավարժանոց» ժողովրդական ամսագրի անվանի խմբագիր, մանկավարժական առաջավոր դաղափարների կրքոտ պրոպագանդիստ, զրական-հասարակական անխոնջ գործիչ, խոսքի վարպետ և հայտնի քարոզիչ։ Նա իր 40-ամյա բեղմնավոր գործունեության ընթացքում պահպանողականներից և ցարական կառավարությունից հալածանքների է ենթարկվել, երկար տարիներ տառապել է աքսորավայրերում, բայց միշտ էլ հավատարիմ է մնացել իր ժողովրդին անձնվիրաբար ծառայելու վեհ գործին։

Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեն իր ժամանակի առաջավոր մանկավարժության գաղափարները տարածել է ինչպես մամուլի, այնպես և գործնականորեն՝ դպրոցների միջոցով։

Խորեն եպիսկոպոսը բարենորոգչական մեծ աշխատանք է կատարել հայ դպրոցի պատ-

մության մեջ։ Նա մի կողմից խիստ քննադատում էր գոյություն ունեցող դպրոցների վիճակը, մյուս կողմից, օգտագործելով ռուսական և եվրոպական առաջավոր մանկավարժների լավագույն աշխատությունները և նրանց ուսանելի փորձի դրական կողմերը, նրանցից կատարած թարգմանական և իր գրած ինքնուրույն հոդվածներով, ծանոթացնում էր հայ ուսուցիչներին, թե ինչ է պահանջվում ժողովրդական դպրոցից։

Դեպի մատաղ սերունդը անսահման սեր ունեցող, «գիտության լուսո ավետարբեր վարդապետ» Ստեփանեն «իր կրակոտությամբ դառն է եղել, բայց և անշափ քաղցր»։ Այդ է վկայում իր պաշտոնակիցների և մանավանդ աշակերտների կողմից մեծարվելը։

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի նախկին ուսուցիչ Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրյանը 1889 թվականին գրում է. «Ուրիշն յուր փառաց աթոռի վերա գուցե այնչափ աշխարհի աչքի առաջ չէ և մեծարանք չի վայելում, որչափ Դուք Ձեր անհայտության մեջ և մեկուսացած կյանքում»։

Նրա աշակերտներից Դ. Հովսեփյանը 1892 թվականին Մոսկվայից գրում է. «Ձեր ազգօգուտ արդյունավոր գործունեության ընտիր պտուղներն են Ձեր բազմաթիվ սաները, ու

րոնց մեջ սերմանել եք ազնիվն ու բարին, բարձրն ու վսեմը, գեղեցիկն ու գաղափարականը»¹։

Աշակերտների գրած մի այլ նամակում ասվում է. «... Կգա ժամանակ, երբ անաշուքն աղադատը և սառնարյուն պատմաբանը անժխտելի փաստերով կապացուցեն, որ իսկական գործիչները և լուսավորության տարածման սկզբնապատճառ եղողները ովքե՞ր են»։

1896 թվականին գրված նամակներից մեկում էլ ասվում է, որ «այսօրվա կենդանության և մտավոր առաջադիմության հիմքը ձգել է» խորեն վարդապետ Ստեփանեն, որովհետև եթե նա «մեծամեծ դժվարություններով 1869 թվականին Թբիլիսիում չբանար օրիորդաց Մարիամյան դպրոցը, մենք այնքան բազմաթիվ հոյակապ օրիորդական դպրոցներ չէինք ունենա»։ Այդ նույնը դեռևս 1875 թվականին պնդում էր «Մշակ» թերթը (№ 38)։

Եվ ահա այս հայրենասերը «ընտրեց հոգևորական ասպարեզը, համոզված լինելով, թե այդպես ավելի օգտակար կլինի իր ազգին։ ... Նա իր բազմաշարժար կյանքով չկարողացավ այնպես օգտակար լինել, ինչպես ինքն էր ցանկանում, բայց ապագա սերունդները անշուշտ ցույց կտան, որ խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեն ուներ անսահման հավատ, որ մի օր ճշմարտությունը պետք է հաղթանակե, և արժանավոր համեստ մշակը իր վարձը և հատուցումը ստանա պատմության գնահատման մեջ», — գրում է «Մշակ» թերթը 1900 թվականին նրա մահվան առթիվ։

Իսկապես, մանկանվեր խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեն, որպես դպրոցական անդուլ գործիչ և բեղմնավոր մանկավարժ-հրապարակախոս, մեծ հաջողությամբ և անձնվիրաբար է կատարել իր պարտքը հայ ժողովրդի հանդեպ, ուստի նա իր պատշաճ տեղը պիտի գրավի հայ մանկավարժության պատմության մեջ։

Հենց այդ նպատակով ներկա հոդվածով մեր առջև խնդիր ենք դնում, դիմանային չհրապարակված վավերագրերի ուսումնասիրության հիման վրա, իսկական գնահատական տալ խորեն եպիսկոպոս Ստեփանենի մանկավարժական գործունեությանը։

¹ Այն բոլոր բազմաթիվները, որոնց աղբյուրները չեն նշված, բերված են Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող՝ Բ. Նավասարդյանի Դիվանի № 504, 509b, 509q, 510, 521, 526a, 526b, 526q, 533p, 534a, 550, 552, 554a, 562p, 563, 568q, 568b, 584, 599p, 630, 657 և այլ վավերագրերից։

Ստեփան (այդպես էր նրա անունը մինչև հոգևորական դառնալը) Ստեփանեն (մինչև համալսարան ավարտելը ազգանունը եղել է Ստեփանյան) ծնվել է 1840 թվականին Թբիլիսիում։ Նա սկզբում երեք տարի սովորում է իր ծննդավայրի Ներսիսյան հոգևոր միջնակարգ դպրոցում, իսկ հետո՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, որի դասարանական բաժինն ավարտում է 1858 թվականին։ Նույն թվականին նա ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանը, որի պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետն ավարտում է 1862 թվականին՝ «համալսարանի թեկնածու» կոչումով։ Մոսկվայի հայ ուսանողական շրջանը շատ մեծ ազդեցություն է ունենում Ստեփանենի վրա։ Ամեն շաբաթ երեկո հայ ուսանողները ունենում էին հավաքույթ, որ կոչվում էր «Ժողով»։

Այդտեղ բոլոր ուսանողները միայն հայերեն լեզվով էին խոսում, որն է գիտական կամ ազգային հարց քննարկում, կարգում էին իրենց ինքնուրույն ստեղծագործությունները, գիտական զեկուցումները, ուսերենից կատարած թարգմանությունները, կազմակերպում էին թատերական ներկայացումներ, զբաղվում նաև ուսանողական կենցաղի հարցերով («Արարատ», էջմիածին, 1916, էջ 717)։

Ստեփանենի ուսանողության տարիներին «Ժողով»-ի գործունյա անդամներից էին Ն. Արադաթյանը, Գ. Հեջուբյանը, Ռ. Զալալյանը, Մ. Սիմոնյանը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը և ուրիշներ, որոնք հետագայում հայտնի դարձան որպես դպրոցական գործիչներ Թբիլիսիում, Երևանում, Լենինականում, Ագուլիսում։ Դրանք հանդիսանում էին Ստ. Նազարյանի անմիջական շրջապատողները և նրա խմբագրած «Հյուսիսայայլ» ամսագրի աշխատակիցները։ Ստեփանեն իր թղթակցությունների տակ ստորագրում էր Ս. Ստեփանյան, Ստուդենտ Ս. Ս., իսկ բանաստեղծությունների տակ՝ Իշխան Բագրատունի («Աղբատ աղջիկը», 1860 թվականին)։

Այդաթյանը Հեջուբյանի հետ Մոսկվայում լույս է ընծայում մի ամանական ժողովածու, իսկ մենակ՝ «Վաճճ իմ կորած հետուն ոսկի» կատակերգությունը, որ 1859 թվականին Մոսկվայում բեմադրում են Ստեփանեն և իր հայ ուսանող ընկերները։

Ստեփանեն 1862 թվականին վերադառնում է Թբիլիսի և մինչև 1868 թվականը պատմության դասադաս է լինում տեղի մի շարք պետական դպրոցներում՝ արական գիմնազիայում, Ս. Նունի իգական ինստիտուտում, ռազմական ուսումնարանում։ Ստեփանեն, գիմնազիայի վերատեսչի առաջարկով, 1865 թվականին դուսերեն

լեզվով գրում և հանձնում է նրանց «Հայոց համառոտ պատմությունը», որը պիտի ծառայեր որպես ձեռնարկ գիմնադիպյի հայ աշակերտների համար²։

1868 թվականին Ստեփանեն հեռացվում է պետական պաշտոններից որպես «տեղության հակառակ և ըմբոստ մարդ», ինչպես այդ մասին հայտնել է Կովկասյան փոխարքայի դիվանապետ Նիկողային³։

Այդ ժամանակամիջոցում նա իր տանը ունենում է փոքրիկ գիշերօթիկ դպրոց՝ «կրկնողական դասեր աշակերտների համար», և կարճ ժամանակ ուսուցիչ է լինում նաև Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցում։

1868 թվականի սկզբին Ստեփանեն ձգի դասեր է տալիս Թբիլիսիի հայկական առաջին իգական դպրոցում, որը Պ. Պոռշյանի օժանդակությամբ 1863 թվականին հիմնել էր Ս. Չմշկյանը։ Վերջինիս հետ որոշ տարածալուծության պատճառով նա հեռանում է դպրոցից և նույն թվականի վերջում Նորաշենի եկեղեցու բակում հիմնում է Մարիամյան իգական դպրոցը, իսկ 1869 թվականին էլ՝ Հավարարում առաջին երկսեռ դպրոց, որոնց տեսուչն է լինում ինքը մինչև 1871 թվականը։ Այդ դպրոցներում ձգի բար պատկանում են Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններին ավարտած Ն. Ալադաթյանը, Չ. Գրիգորյանը, Մ. Սալամբեկյանը և ուրիշներ, որոնք դասավանդում էին կրոն, հայոց լեզու, հայոց պատմություն, ռուսաց լեզու, ֆրանսերեն, թվաբանություն, երգեցողություն, հայոց և ռուսաց վայելչագրություն, ձեռագործ, մարմնամարզություն։

Ստեփանեի հիմնած այդ դպրոցներն ընդունվում էին նաև 4—7 տարեկան երեխաներ, որոնց հետ ունենում էին նախադպրոցական պարապմունքներ՝ երգ, խաղ, ձեռարվեստ, նկարչություն, խոսել։

1864 թվականի նոյեմբերից Ստեփանեն Թբիլիսիում սկսում է խմբագրել և հրատարակել «Հայկական աշխարհ» խորագրով մի նոր ամսագիր, որի նշանաբանն էր հայկական կյանքի վերաբերմամբ՝ «քննադատել, խայտառակել նախապաշարմունքները, քանդել հին կուրքերը»։ Նա, որպես առաջադեմ լրագրողի, իր ամսագրի էջերը բաց արեց ոչ թե ժամանակի «հայ գիտունների», այլ նոր, թարմ, առաջադեմ ձգտումներով տոգորված երիտասարդների առաջ, որոնք գլխավորապես պատկանում էին «Հյուսիսսփայլ»-ի ուղղությամբ։ Ստեփանեն լի հավատով դի-

մում էր երիտասարդներին հետևյալ կոչով. «Ձեզանով, միշտ ձեզանով հայկական աշխիւ ու խելացի երիտասարդներ։ Ձեզանից մեզ տված թեկերով պիտի կարողանանք առաջ տանել մեր գործը»։

Եվ նա չէր սխալվում։

Ստեփանեն, որպես խմբագիր, իր շուրջը համախմբեց ուսանող երիտասարդներին (Գ. Արծրունի, Չ. Գրիգորյան, Չ. Թուսիկյան և այլն), որոնց արժեքավոր հոգվածները և թարգմանությունները տպագրվում էին նրա հանդեսում։

Խմբագիրը շատ չէր խոստանում և քիչ կատարում, ինչպես անում էին շատերը։ Նա հետևում էր իր ամսագրի ճակատին դրած համեստ նշանաբանին. «Ինչ կարող եմ, կատարում եմ, թող կատարե առավել լավ, ով կարող է»։ Բայց Ստեփանեն իսկապես հրակայական գործ կատարեց։ Նրա խմբագրած «Հայկական աշխարհ»-ը հիմնականում մանկավարժական ամսագիր էր, որն իրեն նպատակ էր դրել դպրոցների առաջադիմությանը և մանուկների կրթությանը նպաստել։ Նա բազմաթիվ ինքնուրույն հոգվածներ և թարգմանություններ էր տալիս դաստիարակության, դպրոցների անելիքների, մասնավորապես իգական դպրոցների և հայ մայրերի կրթության մասին։ Այդ թարգմանությունները մեծ մասամբ կատարվում էին Դոբրոլյուբովից, Պիսարևից, Բելինսկուց, ռուսական մանկավարժական ամսագրերից։

Ստեփանեն գտնում էր, որ «հայերեն կարդացող հասարակություն պատրաստելու համար անհրաժեշտ է, որ շատ դպրոցներ ունենանք, մանավանդ օրիորդաց դպրոցներ, որովհետև մի աղքիկ կրթելով վերջ ի վերջո համարյա մի ամբողջ ընտանիք կունենանք կրթված։ Հետևապես օրիորդաց դպրոցներ պետք է շատ բաց անել»։

1871 թվականի հունիսին Ստեփանեն գնում է Էջմիածին և դառնում հոգևորական, «ոչ թե վանական և խցի վարդապետ, — ինչպես գրում է նրան իր նամակում Խրիմյան Հայրիկը, — այլ ժողովրդի վարդապետ լինելու համար, ավելի ևս անձնվիրաբար հայոց աշխարհի և նրա մանուկների առաջադիմության, ժողովրդին լույս տալու համար»։

Եվ այդպես էլ լինում է։ Նա հենց առաջին տարիներից Էջմիածնում իրեն նվիրում է դպրոցին, մատաղ սերնդի կրթության գործին։

Բնական է, որ Էջմիածնի վանական («Ժառանգավորաց») դպրոցում և Վաղարշապատի նորաբաց ծխական տարրական դպրոցում լոկ դասատուական աշխատանքը չէր կարող բավարարել Մոսկվայի համալսարա-

2 Մանուցմունք խմբագրության («Հայկական աշխարհ» ամսագիր, Թբիլիսի, 1865, էջ 387—388)։

3 Վանաձև վարդապետ Բաստամյան, «Տարեգրություն» (անտիպ), էջ 429։

նի թեկնածուին: Մեկ տարուց հետո, 1872 թվականի հունիսին, հորեն վարդապետ Ստեփաննեն գնում է Երևան՝ որպես թեմական հոգևոր և ծխական դպրոցների «կառավարիչ-վերատեսուչ»:

Երևանում այդ ժամանակ հայկական դպրոցները գտնվում էին քայքայման վիճակում. կային միայն մի քանի միամյա ծխական դպրոցներ և թեմական հոգևոր դպրոց, որտեղ մնացել էին շատ քիչ աշակերտներ և գտնվում էր փակման վտանգի առաջ:

Եվ ահա խանդավառ տեսուչը ամենից առաջ կազմակերպում է մանկավարժական ժողով, որ մինչև այդ գոյություն չունեի այդ դպրոցում, և նրա միջոցով մշակում է այնտեղ դասավանդվող առարկաների ծրագրեր: Նա ստեղծում է երգեցիկ խումբ, կազմակերպում է շքեղ երեկույթներ, որպիսի բան Երևանը չէր տեսել և չի տեսնում մինչև 1883 թվականը, երբ իբրև տեսուչի Գայանյան իգական դպրոցում աշխատում էր Գայաննե Հովհաննիսյանը (ՊՊՍԿ, 1883, № 1):

Հոկտեմբերի 1-ին հորեն վարդապետը գումարում է հասարակական երկրորդ ժողովը, որտեղ ծխականները իրենց նոր գործունյա տեսչի հաջողություններով ոգևորված (արդեն դպրոց էին հաճախում 115 աշակերտ), հօգուտ դպրոցի ստորագրություն են տալիս 4000 ռուբլու, որը մի քանի օրից հետո քաղաքում հասցնում են 8 000 ռուբլու:

Տարեվերջին դպրոցի նորընտիր հոգաբարձությունը հորեն վարդապետ Ստեփաննեի ճերմակում դպրոցական գործունեության մեջ դաստիարակչական պաշտոնում հաջողություններ ունենալու համար» շնորհակալություն է հայտնում Սինդիկին, որի պատճառով Գևորգ Դ կաթողիկոսը անձնվոր տեսչին պարգևատրում է ծաղկյա փիլոնով:

Սակայն հորեն վարդապետ Ստեփաննե հնարավորություն չի ունենում զարգացնելու իր սկսած դպրոցական շարժումը, որովհետև չկարողանալով տանել Երևանի կլիմայական պայմանները, մի տարուց հետո, 1873 թվականին փոխադրվում է Շուշի, որպես Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի տեսուչ և ռուսաց լեզվի դասատու:

Այստեղ ևս հորեն վարդապետ Ստեփաննե կարճ ժամանակում բարեկարգեց թեմական դպրոցը, ինչպես և «մեռած օրիորդաց դպրոցը կենդանացրեց, մտցրեց աշակերտական միակերպ հագուստ, ուսուցիչներին տվեց պրոգրամ» (Մշակ, 1873, № 41):

Հորեն վարդապետը 1876 թվականի վերջերին փոխադրվում է Քբիլիսի, որտեղ մի քանի ամիս մնալով, տեսչություն է անում իր հիմնած Մարիամյան դպրոցում, ամեն

կերպ բարեկամ է նրա վիճակը, կարգ ու կանոն է մտցնում, նյութական միջոցները հարստացնում, աշակերտների թիվը շատացնում և ծնողներին կապում դպրոցի հետ:

1877 թվականին Բաքվի Մարդասիրական ընկերությունից և հասարակությունից հրավեր ստանալով, հորեն վարդապետը գնում է այնտեղ՝ երկսեռ դպրոցների վերատեսչի պաշտոնով:

Այդ ժամանակ Բաքվի Մեսրոպյան երկսեռ դպրոցը գտնվում էր ողբալի վիճակում և Մարդասիրական ընկերությունը նույնիսկ մտածում էր փակել այն. նրա տեսուչն էր նույն ծխական դպրոցն ավարտած Ավագ Գրիգորյանը:

«Հորեն վարդապետը ամեն կերպ աշխատում էր մինչև նոր տարին ուղումնարանի մեջ մի նկատելի առաջադիմություն մտցնել և դրանով զբավելով ժողովրդի սիրտը՝ կործանել այն անտարբերությունը, որ նա ցույց էր տվել մինչև իր գալը դեպի այդ ուսումնարանը: Նա անխոնջ աշխատում էր օր ու գիշեր և կարողացավ Մենդյան տոնին այնպիսի երգեցիկ խումբ ունենալ և փառահեղ հանդես կազմակերպել երեսանների երգով, արտասանությունով, բեմադրությունով թե՛ հայերեն և թե՛ ռուսերեն, որ բոլորը հիացան և անմիջապես ժողովարարություն կազմակերպվեց և հավաքվեց 7 000 ռուբլի... Նա ձրի էր տանում թե՛ այդ դպրոցի տեսչի և թե՛ ամենաշքավոր Շամախու թեմի դպրոցների վերատեսչի պաշտոնները: Հորեն վարդապետը իր ապրուստը հայթայթում էր առանձին ուսումնարանի 10 հարուստ աշակերտներով, որտեղ ամեն միևր տարեկան վճարում էր 100 ռուբլի» (Հայկական աշխարհ, 1878, էջ 43—52):

Նոր տեսուչը «դասավանդության կերպերը փոխում էր և նորաձևություններ էր մտցնում ուսումնարանի մեջ»:

Գևորգ Դ դպրոցասեր կաթողիկոսը հորեն վարդապետ Ստեփաննեին 1878 թվականին պարգևատրում է ականակուռ խաչով Բաքվում ունեցած բեղմնավոր գործունեության համար և հրավիրում է էջմիածին Հոգևոր ճեմարանում, որը նա հիմնադրել էր 1874 թվականին՝ Ֆրանսերեն, ընդհանուր և ռուսաց պատմություն դասավանդելու համար: Այստեղ նա մնում է երկու տարի և միաժամանակ լինում է նաև «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը:

Հորեն վարդապետի առաջարկով Ֆրանսերենը մտցվում է Ա դասարանից, իսկ Դ դասարանում՝ տրամաբանությունը, որը դասավանդում է ինքը, հատուկ ուշադրություն է դարձվում վայելչագրության վրա, բարձրացվում է ձայնագրության դասավանդման վիժ

ճակը, մտցվում է դասարանական դաստիարակների պաշտոնը, հորեն վարդապետը նշանակվում է Գ դասարանի դաստիարակ, շատ է կապվում աշակերտների հետ և նրանց «սովորեցնում է ընթերցասիրություն և ինքնակրթության մարապել»։ Աշակերտները շատ էին սիրում հորեն վարդապետին և տարիներ անց խորին երախտագիտությամբ և պատկառանքով են նրան հիշել։

1879 թվականի ամռանը հորեն վարդապետը երկու ամսով գնում է Թբիլիսի, Մոսկվա և Պետերբուրգ և Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ննջարանի շենքի կառուցման համար հանգանակում 27 000 ռուբլի։

1880 թվականին ճեմարանում բացվել էր Ալսարանը։ Հետգհետե բացվելու էին Բ և Գ լսարանները, որոնց համար անհրաժեշտ էր ունենալ մանկավարժության դասախոս և վարժոցի ղեկավար։ Այդ նպատակով ճեմարանի վարչությունը հորեն վարդապետին գործուղում է՝ Եվրոպա՝ Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում և Բելգիայում դպրոցական գործն ուսումնասիրելու հորեն վարդապետը 14 ամիս մնում է այդ երկրներում և մանրամասն ծանոթանում մանկավարժական կրթության դրվածքին ու դպրոցավարական խնդիրներին։ Սակայն Եվրոպայից փոխանակ էջմիածին վերադառնալու, նրան ստիպում են գնալ Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը։ Այստեղ նա բաց է անում գիշերօթիկ դպրոց, բարեկարգում է այն և մի տարուց հետո, 1882 թվականին գնում Աստրախան, որպես տեսուչ։ Նա այդ թեմի հայկական դպրոցների համար լույս է ընծայում «Համակենտրոնական պրոգրամներ» գործնական ձեռնարկը, երկու տարվա ընթացքում հիմնում է նոր իգական դպրոցներ վարդիկավկազում և այլ տեղերում և մի մեծ գումար է հավաքում այդ նպատակով։

1884—1887 թվականներին էջմիածնում, Ախալցխայում, Թբիլիսիում և Պետերբուրգում հորեն վարդապետը խմբագրում և հրատարակում է «Մանկավարժանոց» ամսագիրը, որը այդ ժամանակվա միակ մանկավարժական պարբերականն էր։ Նկատի ունենալով խմբագրի աստանդական կյանքը և հալածվելը, ցարական կառավարության կողմից հայկական դպրոցների փակումը և ուսուցիչների նյութական ծանր պայմանները, ամսագրի վճարող բաժանորդների թիվը 40-ից չէր անցնում, բայց դպրոցասեր խմբագիրը ամսագիրը անվճար բաժանում էր հայկական դպրոցներին, «չնայած, որ բացի յուր աշխատանքի վարձը չստանալուց, յուր գրպանից տարեկան մոտ 400 ռուբլի տալիս էր տպագրության ծախս»։ Բնական է, որ

այսպիսի պայմաններում նա շատ քիչ թղթափայտներ կոնենար, այդ պատճառով թե՛ ինքնուրույն և թե՛ բազմաթիվ թարգմանությունները ռուսական մանկավարժական ամսագրերից ինքը խմբագրին էր կատարում զանազան ծածկանուններով (Ս. Գուլամիրյան, Իշխան Բագրատունի, Թ. Պալյան, Իգնատիոս, Հայասեր, Թիֆլիսեցի հայ, Տարեգրող և այլն)։ Իր բազմապիսի հոգվածներով, եվրոպական դպրոցների օրինակելի դասերի նկարագրություններով, ժողովրդական բարեկարգ դպրոցների տեղեկագրերով հորեն վարդապետը պայքարում էր ազգային ինքնուրույն դպրոցի համար։

Ախալցխայի հասարակությունը, ցանկանալով հրավիրել հորեն վարդապետ Ստեփանին, 1884 թվականի մայիսի 30-ին հետևելով դիմումն է ուղարկում էջմիածին՝ Մակար Ա կաթողիկոսին։ «Մենք աչքի առաջ ենք ունեցել հորեն վարդապետի լեզվագիտությունը, մանկավարժական հմտությունը, դպրոցասեր և ժողովրդասեր վարքն ու բարքը և գործունեությունը և մյուս կողմից էլ մեր դպրոցների անհրաժեշտ կարևորությունը ունենալ մի այսպիսի արժանավոր անձի... որ ... ամեն մի զգայուն հայ սրտի համար ևս փափագելի պետք է որ լինի...»։

1884 թվականի հոկտեմբերից հորեն վարդապետը նշանակվում է Ախալցխայի և Ախալքալախի առաջնորդական փոխանորդ և հայկական դպրոցների մանկավարժական ժողովներում, որ լինում էին ամեն շաբաթ օր, ծնվում էին մեթոդական հարցեր և տրված փորձնական դասերը։ Ուղարկվելով էր դարձվում դաստիարակչական խնդիրների վրա, նշանաբան դարձնելով «նախ մարդ պատրաստել, ապա՝ կարողացող»։ Մտցվում են սև և կարմիր տախտակներ, աշակերտական համազգեստ, չբավորներին և երգեցիկ խմբի անդամներին ձրի հագուստ է տրվում։ Ուսուցիչները պարտավոր էին տարեկան ծրագիր և եռամսյա հաշվետվություն ներկայացնել տեսչին, ցածր դասարանների աշակերտներին շաբադրություն գրել տալ, պահանջել, որ աշակերտներն ամեն երեկո տանը կարդան և գրեն, դասարանում հետևեն մաթրոնյանը, կարգապահ լինեն ոչ միայն դպրոցում, այլև փողոցում։

Հորեն վարդապետը ծրագրում էր Կարապետյան դպրոցի համար նոր շենք կառուցել, իսկ դպրոցը վերածել «մանկավարժանոցի» (մանկավարժական ուսումնարան)։ Այդ նրան չի հաջողվում, որովհետև ուսումնաշահան տարին չավարտած, 1885 թվականի մարտի 6-ին փակվում են կովկասահայ 500 դպրոցները, և 900 դասատու, որոնց մեջ նաև

Ախալցխայի դպրոցների ուսուցիչներն ու աշակերտները, փողոց են նետվում:

Հուսահատության դառն օրեր է ապրում մանկավարժ վարդապետը, երբ ոչ միայն ինքը, այլ իր նման ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ զրկվել էին հայ մատաղ սերնդի դաստիարակության ամենաքաղցր և վեհ իրավունքից:

Նրա ծանր հոգեկան ապրումներն արտահայտում են հետևյալ տողերը. «...Մի՞թե այսպես պիտի վերջանա կյանքս, և փրկության շտեմած մահ տեսնեմ և բոլոր մտքերս, փափաքներս, դիտավորություններս գերեզման տանեմ... Մենք ուխտած ենք մեր վերջին շունչը հայկական դպրոցում ավանդել և կփափագեի, որ գերեզմանս ևս հայկական դպրոցի կողքին ամփոփվեր, որտեղից անցուղարձ անողը գուցե կլսե. «Աստված, օրհնիր, բարեկերպի՛ր, պահպանի՛ր հայ դպրոցը» մաղթանքը»:

1887 թվականի հունվարից հորեն վարդապետը քարոզիչ է նշանակվում Պետերբուրգում, որտեղ մնում է 9 ամիս, որովհետև այստեղ ևս դավեր են լարում նրա դեմ: Տեղի հայ եկեղեցիների երեցիփոխ Աբամելիք իշխանը դժգոհ էր, որ վարդապետը չի թողնում իրեն ինքնագլուխ, առանց ծխականների համաձայնության, իր ցանկացածի պես տնօրինելու եկեղեցու գործերը և նրա եկամուտները: Եվ ահա այդ պատճառով, Ներքին գործերի մինիստրության լրտեսելով, կարողանում է արգելել հորեն վարդապետին պետական դպրոցներում հայ երեխաներին կրոն դասավանդելը և նողկալի զրպարտություններ անելով կարողանում նրան աքսորել տալ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքը, այնինչ դրանից քիչ առաջ ծխականների ընդհանուր ժողովը իր անհուն գոհունակությունն ու երախտագիտությունն է հայտնել իրենց սիրելի քարոզչին՝ նրա արդյունավոր գործունեության համար: Նա Զեյթունի հրկիզյալների համար Պետերբուրգում հանգանակել էր 1500 ուրբլի:

Որպես «կառավարության համար անվտանգ լի անձնավորություն», ժողովրդասեր վարդապետը վեց տարի «կենդանի թաղվեց» Ս. Խաչ վանքում: Սակայն այստեղ ևս նա անգործ չմնաց: Զրկված լինելով մանկավարժությանը պարապելու հնարավորությունից, նա զբաղվում է գրական գործունեությամբ, թարգմանում է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ը, որ վեց ամսում տարածվում է 2300 օրինակ: Իսկ դա այն ժամանակվա համար հսկայական տպագրանակ էր: Գրքերի մի մասը թարգմանիչը նվիրում է դպրոցներին և գրադարաններին, իսկ մյուս մասից ստացված արդյունքը

նույնպես ամբողջապես նվիրաբերում է կիլիկիայի, Վանի և այլ տեղերի նորաբաց հայ դպրոցներին: Նա նույնիսկ ժամանակ է գտնում ավերակ վանքը վերանորոգելու և բարեկարգելու:

Երբ 1893 թվականի օգոստոսի վերջերին նորընտիր կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը Երուսաղեմից գնում էր էջմիածին, նա ճանապարհին հորեն վարդապետին կանչում է Օդեսա, նշանակում է իր թարգմանիչն ու անձնական քարտուղարը, տանում է էջմիածին և կարգում իր դիվանապետը: Շուտով նա նշանակվում է նաև նորահաստատ ուսումնական հանձնաժողովի նախագահ, իսկ Գևորգյան ձեմարանի լսարաններում դասախոսում է բեմբասացություն:

1894 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Խորեն վարդապետը ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, իսկ 1895 թվականին նշանակվում է Աստրախանի թեմի առաջնորդական փոխառդ: Չնայած այս պաշտոնում նա մնում է ընդամենը վեց ամիս, բայց նա լինում է թեմի բոլոր հայաշատ քաղաքներում, բարեկարգում դպրոցները, մինչև անգամ իր սուղ նյութական միջոցներից դրամական նվիրաբերություններ է անում հոգևոր չքավոր վարժարանների: Նա բաց է անում դպրոցներ Աստրախանում, Ղլչարում, Վլադիկավազում: Սակայն ցարը չի հաստատում նրան թեմական առաջնորդի պաշտոնում և Խրիմյան Հայրիկը 1895 թվականի օգոստոսի 24-ին գրում է, որ չնայած իր պաշտպանությանը, ներքին գործերի մինիստրը դեմ է եղել նրան հաստատելուն, ասելով, որ «դիվանատան մեջ կան այնպիսի գանգատներ, որ նա չի կարող առաջնորդ լինել այսպիսի ընդարձակ վիճակին...»: Այդ նամակում ասված է. «Այժմ պիտի վերադառնաք Դուք դարձյալ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքն՝ այն սքանչելի մենարան, ուր մարդոց ոխութենեն ազատ լինելով Ձեզ բարեկամ կլինեն միայն անխոսուն անտառները... Դու փոքր մի ժամանակ պիտի սպասես: Գիտես դու իմ մտադրությունը, որ Ձեր բաղձանքն այն է, եվրոպա ուղևորվել իբրև այցելու հովիվ: Արդեն Մանչեստրի ազգայիններեն երկու անգամ խնդիրներ եկած են, բայց ես դեռ փոքր մի պիտի սպասեմ մինչև Հայոց խնդիր պսակվի և այդ մոտ է: Սորա պատճառը Ձեզ շատ հայտնի է. չեմ ուզեր Ռուսիո կարծիք հրավիրել մեր վերա, թե ես զքեզ Հայոց խնդրույն համար զրկած եմ: Այսչափս գրելով Ձեզ, կհուսամ, որ Ձեր ոգին չի խռովի. հանդարտ ու միամիտ կացեք ի Ձեր մենարան և ես Ձեզ լուր կուտամ ի պատեհ ժամանակին»:

Եվ Խորեն Եպիսկոպոսը, 2 տարվա ընդմիջումից հետո, երրորդ անգամ գնում է իր աքսորավայրը, որտեղ նա անցկացրել է 7—8 տարի:

Այս անգամ Խորեն Եպիսկոպոսը երեք տարի մնում է նույն աքսորավայրում՝ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքում: Խորեմյան Հայրիկը ցանկանում էր նրան որպես բարոզչի Ամեն-րիկա ուղարկել, բայց այդ չի հաջողվում:

Խորեն Եպիսկոպոսը Ս. Խաչ վանքում մնում է մինչև 1900 թվականի վերջերը, երբ Խորեմյան Հայրիկը նրան էջմիածին է կանչում, բայց նա տեղ չհասած, մեռնում է Թբիլիսիում:

Հայկական դպրոցների առաջին փակումից մինչև իր մահը՝ 15 տարի, Խորեն Եպիսկոպոս Ստեփանեն փաստորեն դադարեց գործելուց որպես դպրոցական գործիչ: «Վատ նշան է այս,— ասում էր նա,— այո՛, ուղեղս ասում է վատ է, բայց սիրտս չի դադարում հուսալուց»: Եվ այդ հույսի արդյունքն էր նրա կտակը, որը 130 տարուց հետո պիտի գործադրվեր գլխավորապես Թուրքիայում հայկական դպրոցների և այլ մշակութային հիմնարկների բացման նպատակով, երբ իր թողած 25 000 ռուբլի գումարը բարդ տոկոսներով կդառնար 14 000 000 ռուբլի:

